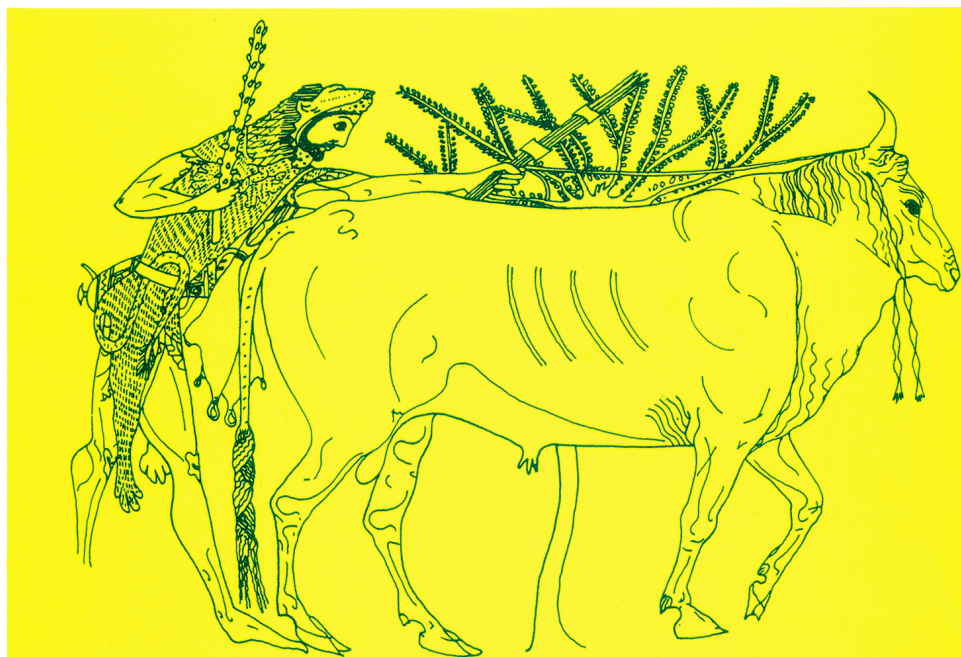

PÁLEO- KTUEEL

4

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1993, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: Herakles en de Kretenzische stier (530-'20 v.Chr.)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0353 0

PALEO-AKTUEEL

4

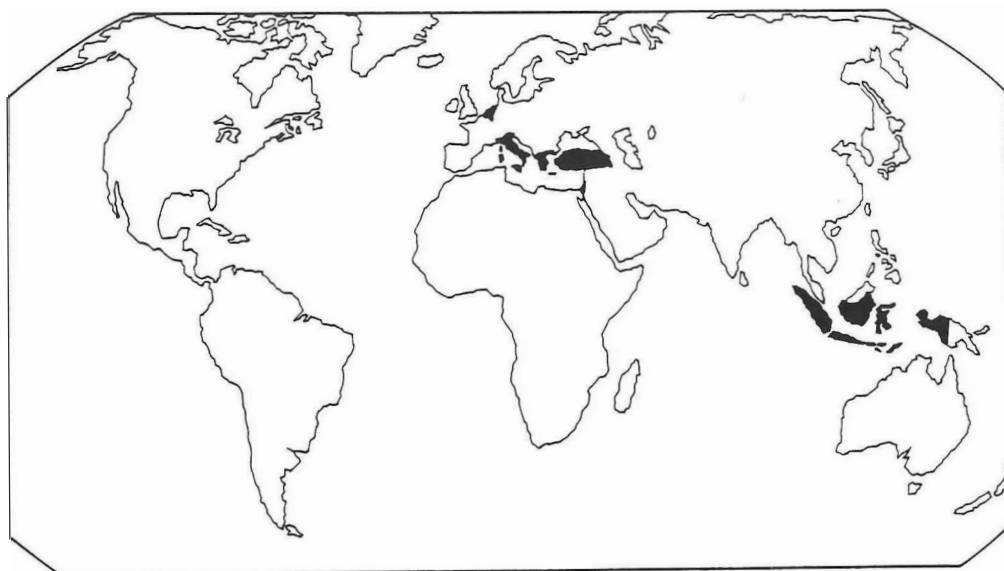
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Archeologisch Centrum

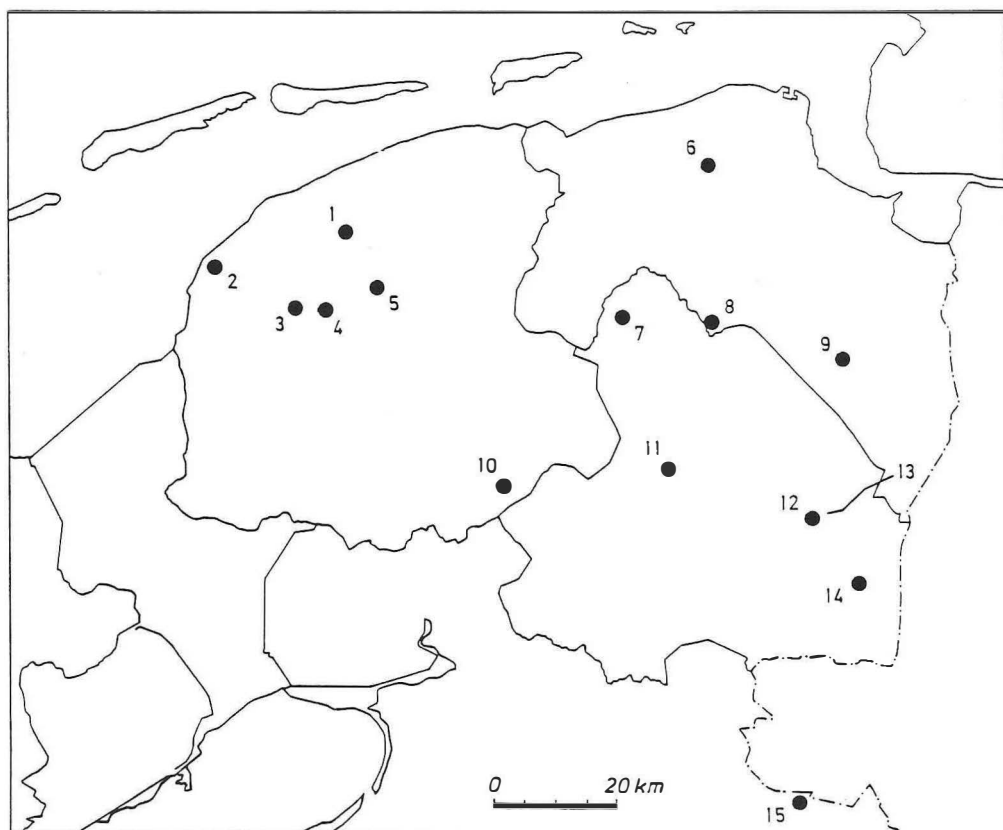
Groningen, 1993

In deze aflevering: België, Griekenland, Indonesië, Israel, Italië, Nederland en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Meemert; 4. Weidum; 5. Hempens; 6. Middelstum; 7. Roden; 8. Weerdenbras; 9. Nieuwe Pekela; 10. Noordwolde; 11. Hooghalen; 12. Driest; 13. Valtherbrug; 14. Nieuw-Dordrecht; 15. Mander.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Terugkeer naar Sulawesi	11
D. STAPERT, E. DRENTH & J. HULST	
Een bladspits van de Leusderheide (provincie Utrecht)	15
O.H. HARSEMA	
Mag het ook het broodje vis zijn?	20
R.P. EXALTUS, H.A. GROENENDIJK & J.L. SMIT	
Voortgezet onderzoek op de mesolithische vindplaats NP-3 (Groninger Veenkoloniën)	22
A.T. CLASON	
Een taxidermist in Bergschenhoek (Z.-H.)?	26
A. UFKES	
Vroeg-neolithische votiefgaven? Edelhertgeweien uit Drenthe en Groningen	28
A. UFKES	
Het hunebed O2 bij Mander (Ov.)	31
E. JANSMA & W.A. CASPARIE	
Een neolithische <i>landnam</i> ontrafeld door dendrochronologisch onderzoek van de veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.)	33
J.J. HEKMAN	
Een topografische survey van het grafveld Chalandriani op Syros (Griekenland)	37
S. BOTTEMA, H.R. REINDERS & H. WOLDRING	
Laat-quartaire vegetatiegeschiedenis van het Oostmediterrane gebied: veldwerk in 1992	41
O.H. HARSEMA	
Een prijswinnend lot in de 'Vijfde Verloting'; een bronstijderf ontdekt in Roden (Dr.)	44
A.G.F.M. CUIJPERS	
Fysisch-antropologisch onderzoek van de crematieresten uit het urnenveld van Driest (Dr.)	49

E. TAAYKE	
Een kuil uit de vroege ijzertijd, gevonden in Roden (Dr.)	52
J. SCHEFFER	
Bewoningssporen uit de midden-ijzertijd te Meamert, een terp bij Winsum (Fr.)	57
B.-J. HAAGSMA, Z. MALAKASIÓTI, H.R. REINDERS & V. RONDÍRI	
Een survey tussen Baklali en Karatsadagli (Thessalië, Griekenland)	60
P. ATTEMA	
<i>On-site & off-site</i> , surveymethoden in Midden-Italië	65
M. MAASKANT-KLEIBRINK	
Mythologie en prehistorie I: de naakte man met de knuppel, een held uit de prehistorie?	70
R.H.P. LUTGERINK	
Numerieke analyse van Oostmediterrane pollendata; methode en eerste resultaten	75
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, T. PERGER & M. WISPELWEY	
Het project bodembeschermingsgebieden Friesland	80
H. WOLDRING	
Over tussenvormen van sleedoorn en kriekpruim	85
C. DYER & M. HAAGSMA	
Een geometrisch vondstcomplex in Nieuw Halos. De Halos-materiaalcampagne 1992 (Griekenland)	90
W.A. CASPARIE	
De Valtherbrug (Dr. en Gr.); meer dan één weg?	95
J. FEIJE	
Een stadje in Arkadië	100
J. SCHELVIS & A. ERVYNCK	
Mijten (Acari) uit Romeins Oudenburg in Vlaanderen	105
A.T. CLASON & L. VAN ES	
De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.) gedateerd	110
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, E. TAAYKE & M. WISPELWEY	
Een korte verkenning te Hempens-Zuiderburen (Fr.)	111

J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA	
De realisatie van het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.)	116
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA	
Het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.): opgravingscampagne 1992	119
C.M. HAVERKORT, M. HOPMAN, J.M. PASVEER & W. PRUMMEL	
De jongste bewoners van Wijnaldum (Fr.)	123
T. LOOIJENGA	
Corpus 'Friese' runeninscripties	127
Y. DIJKSTRA	
Middeleeuwse bewoningssporen bij Hooghalen (Dr.)	132
W.P.M. MULDER & J. MOLEMA	
Het oude kerkhof van Noordwolde (Fr.)	137
J. MOLEMA	
Een verkennende opgraving van een verhoogde woonplaats in de gemeente Middelstum (Gr.)	140
J. SCHEFFER	
De stinspoort van Papinga-state te Weidum (Fr.)	145
P.B. KOOI	
De ontwikkeling van de borg Ewsum bij Middelstum (Gr.)	149
P. BAKS	
'Een grensgeval': archeologisch onderzoek naar het blokhuis Weerdenbras (Gr.) (1505-1516)	154
A.F.L. VAN HOLK	
Incidentele passagiers aan boord van een binnenschip	159

VOORWOORD

Op grote schaal vindt aantasting plaats van stad en land in het kader van herinrichting en nieuwbouw. Dit is niet alleen in Nederland het geval, maar in alle landen waar archeologen van de Rijksuniversiteit Groningen werkzaam zijn. Bundeling van krachten en goede structurele voorzieningen zijn een strikte vereiste om de ontwikkelingen voor te zijn.

Onderzoek en onderwijs zijn de kerntaken van de archeologie bij de RUG. Een deel van de onderzoekscapaciteit is gericht op veldwerk: surveys, boorcampagnes en (nood)-opgravingen. De basis voor dit veldwerk wordt gelegd door een goede infrastructuur van de archeologie bij de RUG, maar zonder financiële, materiële en personele steun van velen is archeologisch onderzoek in deze tijd ondenkbaar. Landeigenaren, gemeentebesturen, bouwbedrijven, amateurarcheologen en sponsors leveren allen op geheel eigen wijze een bijdrage in de vorm van medewerking, advies, mankracht, machines en geld. Een blik op de lijst van lezingen, excursies, tentoonstellingen en publikaties leert dat archeologie maatschappelijk stevig verankerd is.

'Wijnaldum', met meer dan duizend vermeldingen in de media, meer dan 10.000 bezoekers aan de opgraving, vele tientallen lezingen en excursies en een lange lijst van sponsors is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zonder de samenwerking met amateurs en vrijwilligers is 'Wijnaldum' niet te realiseren. Een goede uitvoering van de kerntaken is evenmin mogelijk zonder deze brede inzet.

In het verleden lieten de eindresultaten van archeologisch onderzoek vaak lang op zich wachten. Uitwerking en analyse van opgravingsgegevens vergen nu eenmaal veel tijd. Voor een goed contact met allen die bij de archeologische activiteiten van de RUG betrokken zijn is spoedige publicatie van de voorlopige resultaten van lopend onderzoek echter onontbeerlijk. Daarom is vier jaar geleden gestart met de uitgave van *Paleo-aktueel*. *Paleo-aktueel* is door de bijdragen van vele collega's uit de beroeps- en amateurwereld die actief participeren in het Groninger archeologisch onderzoek, een nuttige spiegel van het eerder geschetste beeld. Honderd verschillende auteurs werkten mee aan de 130 artikelen in de eerste vier afleveringen. Archeologie leeft in Groningen!

Tot nu toe was *Paleo-aktueel* een uitgave van de vakgroep 'Het Biologisch-Archeologisch Instituut'. Met ingang van 1 januari 1993 zijn de archeologie-sectoren bij de RUG samengegaan in een nieuwe vakgroep Archeologie en een Archeologisch Centrum Groningen. De samenwerking komt in deze uitgave al in beeld.

Dank zij de medewerking van de auteurs en het strakke regime van de redacteurs Mette Bierma en Jurjen Bos is het ook de vierde keer gelukt de artikelen kort te houden en de uitgave op tijd uit te brengen. Evenals voorgaande jaren verzorgde Xandra Bardet de correcties van de samenvattingen. De vele enthousiaste reacties van instellingen en personen die betrokken zijn bij het archeologisch onderzoek van de RUG staan borg voor voortzetting van *Paleo-aktueel*.

P.B. Kooi¹

Uit diverse gegevens kan worden geconcludeerd dat de borg Ewsum in de middeleeuwen is ontstaan, mogelijk na de verwoesting van een nabijgelegen steenhuis in den Oord, op het erf van de tegenwoordige boerderij Oldenoord.

Westendorp stelt dat Ewsum in 1278 werd gebouwd, maar geeft daarvoor geen bronnen aan. Wel staat vast dat er al in 1390 sprake is van Ewo Ewesma, hoofdeling te Middelstum. De oudste vondst van het terrein is een scherf van een kogelpot uit de 13e-14e eeuw.

In de Menkemaborg te Uithuizen bevindt zich een schilderij uit de 18e eeuw. Dit schilderij uit de collectie van het Groninger Museum is waarschijnlijk een copie van een ouder exemplaar dat verloren is gegaan (fig. 1). Het gebouw had groten-deels nog een gesloten, middeleeuws karakter, maar op enkele plaatsen waren grote ramen aanwezig, die aangeven dat de borg als verdedigingswerk minder belangrijk was geworden. Formsma is van mening dat het architectonisch gezien een redelijk betrouwbare weergave kan zijn van de borg in de 16e eeuw. Nadere analyse van dit schilderij kan dus een beeld geven van de ontwikkeling van de borg omdat daarop elementen uit verschillende bouwfasen zijn te herkennen.

Over bouwactiviteiten te Ewsum zijn we gedeeltelijk door archiefstukken geïnformeerd (Hartgerink-Koomans, 1938). Met name in de 15e eeuw werd er behoorlijk uitgebreid. Menneke van Ewsum koopt in 1439 en 1442 steenhuisen in de omgeving op, om de afbraak voor Ewsum te gebruiken. Gedeeltelijk kan daarmee schade, ontstaan in de onderlinge twisten tussen Schieringers en Vetkopers, zijn hersteld, maar er is kennelijk ook uitgebreid. In 1468 wordt Ewsum al een sterk slot genoemd, terwijl in 1472 de ronde geschut-

toren of rode toren aan de borg is toegevoegd. De traptoren met uivormige spits kan in 1561 zijn gebouwd toen Johan van Ewsum de borg liet opknappen. Een gedenksteen in de toren met de letters JJVEHDESG zou betekenen: Jonker Johan van Ewsum heeft de eerste steen gelegd (dit is waarschijnlijker dan de vroegere verklaring dat zijn zoon Joost van Ewsum de toren heeft laten bouwen, omdat deze de borg niet in bezit heeft gehad). In hetzelfde jaar werd in de grote zaal een nieuwe schouw geplaatst.

Iconografie

Op het schilderij zijn nog enkele details te zien die van belang zijn voor de reconstructie van de bouwgeschiedenis:

- Achter de traptoren met uivormige spits rijst één bouwdeel boven alles uit. De plaats van dit deel binnen de plattegrond van de borg komt overeen met de waarneming tijdens de afbraak in 1863 van een zeer zware fundering midden onder het huis. Dit wijst er op dat we hier te maken hebben met de kern van de bouwmassa in de vorm van een steenhuis.

- De linkerzijde van het gebouw maakt een gesloten, weerbare indruk. Onder de dakrand bevinden zich smalle verticale openingen, met daaronder nog kleinere openingen en een rij schietgaten. Ook de kelder heeft slechts kleine vensters. Deze bouwwijze is vergelijkbaar met kastelen elders in den lande. Het gedeelte onder het dak kan een overdekte weergang met kantelen zijn geweest. Een dergelijke weergang is bij de ronde toren aan de rechterzijde onmiskenbaar aanwezig.

- Ongeveer in het midden van de voor-gevel verspringt het dak en vormt een hoger opgetrokken bouwdeel een verbinding

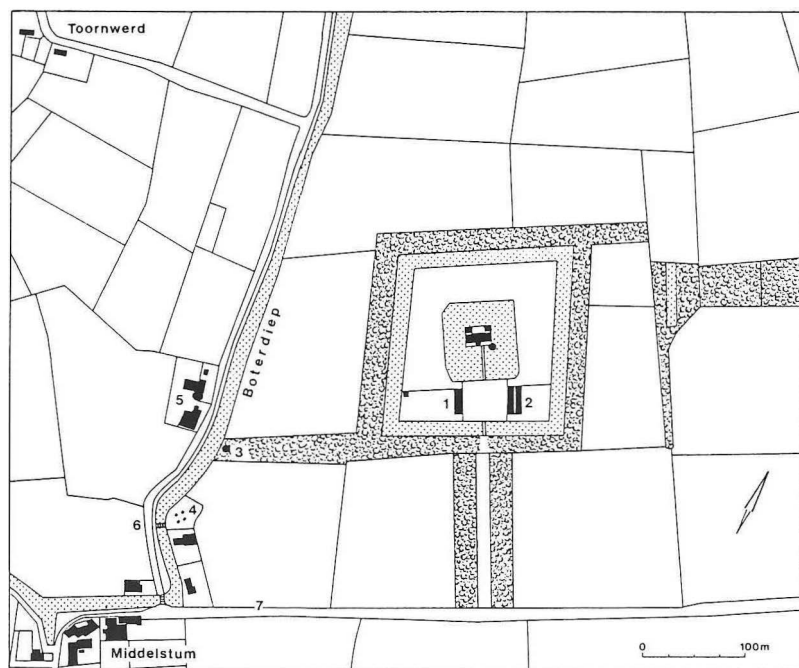

Fig. 1. Ewsum. Kadastrale situatie omstreeks 1830, aangevuld met de bebossing van de topografische kaart van 1850. Ten oosten van de borg lag de appelhof met vijver, de kooi genaamd. 1. Westerschathuis (schuur); 2. oosterschathuis (met woning); 3. zomerhuis; 4. Ewsumermolen (korenmolen, type standerdmolen op 4 stiepen); 5. oliemolen; 6. molentil; 7. weg naar Oosterburen (tek. J.H. Zwier, BAI).

met de geschutturen. Er bevinden zich twee smalle openingen (ramen ?) links van de ingang op de verdieping, terwijl er in dit bouwdeel geen andere ramen aanwezig zijn. Een mogelijke verklaring voor deze tweedeling zou kunnen zijn, dat het hoge deel oorspronkelijk een poortgebouw in het midden van de voorgevel is geweest, waarvan de ingang is vervallen en naar rechts verplaatst, bijvoorbeeld na de bouw van de traptoren.

We kunnen de verzamelde gegevens proberen te plaatsen in de ontwikkeling van de borgen in Groningen en vergelijkbare verdedigingswerken in het algemeen, die gelijke tred hield met de ontwikkeling van het wapentuig en de belegeringstaktiek (van Reyen, 1965). De introductie van kruit in West-Europa in het begin van de

14e eeuw en het gebruik van geschut, met name gemakkelijk verplaatsbaar veldgeschut, vanaf het midden van de 15e eeuw speelden daarin een belangrijke rol. Voor een goed onderzocht voorbeeld in de eigen regio kunnen we naar het huis te Wedde kijken, waarvan de ontwikkeling door opgravingen en archiefonderzoek zeer goed bekend is (voor sommige aspecten is deze borg natuurlijk geen gemiddeld geval omdat het periodiek buiten de invloedssfeer van de stad Groningen lag die in de wijde omgeving geen krachtige versterkingen dulde) (Renaud & van Dijk, 1959). In Wedde is de ontwikkeling begonnen met een steenhuis van 8,30x10,50 m, dat aan het einde van de 14e of in het eerste kwart van de 15e eeuw moet zijn gebouwd op een omgrachte heuvel. In de 15e eeuw werd aan de voet van de heuvel een rechthoekige

schildmuur met afgeschuinde hoeken gebouwd. In 1478 maakte de stad gebruik van een conflict om samen met de Westersolders de borg te verwoesten. Bij Ewsum was het boven besproken muurwerk met weergang en eveneens afgeschuinde hoeken vergelijkbaar met dit stadium, waarin mogelijk ook een poortgebouw werd toegevoegd. Een volgende stap in de ontwikkeling van verdedigingswerken was gericht op de mogelijkheid om aanvallers die ondanks het verweer van de verdedigers toch bij de muur waren gekomen door flankerende beschieting te bestoken. Het huis te Wedde werd daartoe omstreeks 1532 van een nieuwe ruimer bemeten schildmuur met hoektorens en een poorttoren voorzien. Onno van Ewsum was al eerder iets dergelijks van plan en begon in 1472 met de bouw van de zogeheten rode toren op de zuidoostelijke hoek van de borg. In verband met het toenemend gebruik van geschut werden de muren van deze toren zes

stenen dik gemetseld, maar aan deze onderneming kwam een einde toen Onno in de stad werd ontboden om te worden herinnerd aan eerder gemaakte afspraken over de dikte van het muurwerk van steenhuisen in de Ommelanden. Onno bouwde drie stenen dik verder en weigerde het reeds gebouwde te veranderen. De volgende stap in de ontwikkeling bestond in Wedde uit het aanbrengen van een aarden wal, waarin de kogels van belegeraars moesten smoren. Een dergelijke wal werd bij Ewsum niet meer aangelegd. De stad Groningen zou dit gezien haar eerder optreden ook niet hebben toegestaan. Ewsum werd door een ingrijpende verbouwing in 1648 door Johan Lewe naar de eisen van de tijd veranderd in een deftige woning. Daarbij werd een aanzienlijk deel van het oudere gebouw afgebroken, waardoor de traptoren midden voor een nieuwe gevel kwam te staan. Bij deze ingreep zal ook het oorspronkelijke steenhuis tot op de fundering zijn afgebro-

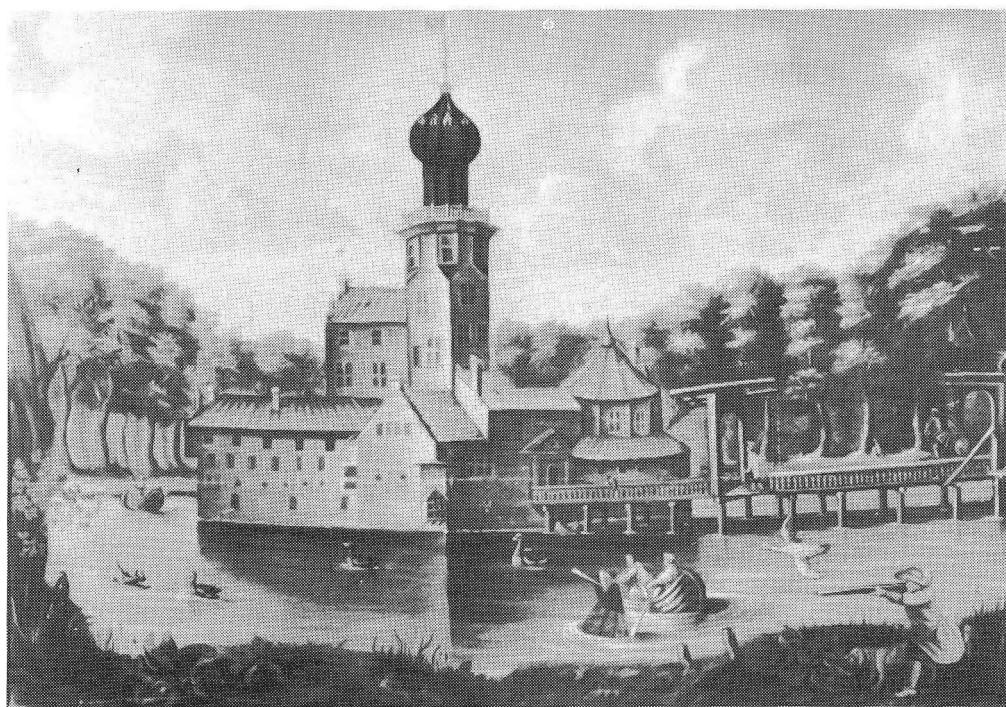
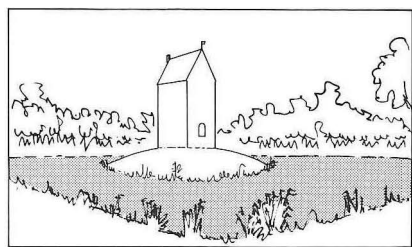
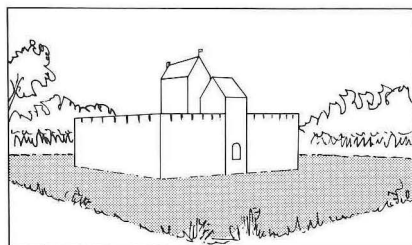

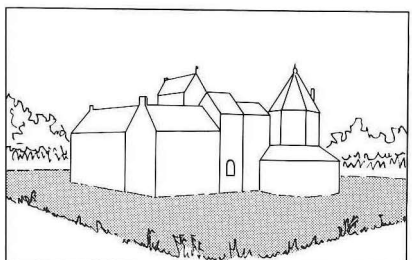
Fig. 2. Ewsum omstreeks 1600; 18e-eeuwse copie naar een ouder voorbeeld (collectie Groninger Museum).

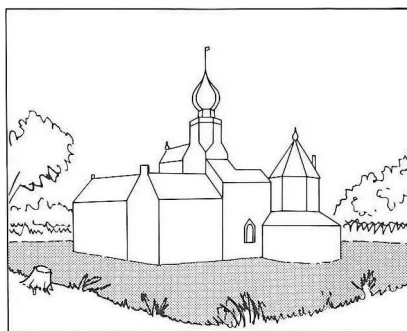
a

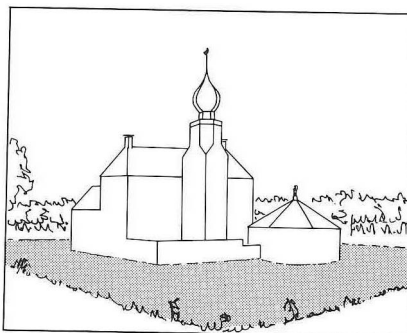
b

c

d

e

Fig. 3. (Tek. P.B. Kooi, BAI).

ken. Het zwaarste deel van de toren van Onno van Ewsum werd echter gespaard.

Bouwgeschiedenis

Als we nu de mogelijke bouwgeschiedenis van Ewsum beknopt reconstrueren, dan ziet deze er als volgt uit (fig. 3):

- In het begin van de 14e eeuw staat er een steenhuis, als opvolger van den Oord (a).
- In het begin van de 15e eeuw is het steenhuis met een ringmuur versterkt (b).
- Door uitbreiding van de bebouwing is in 1472 een sterk slot ontstaan, met name

door de bouw van een hoektoren (c).

- In 1561 is Ewsum na jarenlange verwaarlozing opgeknapt en van een traptoren voorzien, die tussen het poortgebouw en het steenhuis verrijst. De ingang wordt verplaatst (d).

- In 1648 wordt de borg ingrijpend verbouwd (e).

- In 1863 is de borg afgebroken, met uitzondering van de ronde toren.

Dit restant van de eens zo trotse borg werd onlangs gerestaureerd, zodat het in lengte van dagen de strijdvaardigheid van de Ommelander adel in de middeleeuwen kan symboliseren.

Summary

A painting of Ewsum castle near Middelstum is analysed. From information in written sources it appears obvious that Ewsum started as a simple brick building on top of an artificial mound (in French: château à motte) surrounded by a moat in about 1300 AD. Further building activities in the 14th and 15th centuries transformed Ewsum into a proper castle with a donjon). In 1648 Ewsum was made into a manor house. Today only the lower part of the donjon remains, as the rest of the building was demolished in 1863.

Noot

1. Met dank aan mevrouw E.A.J. Ast-Boiten, hoofd afdeling geschiedenis van het Groninger Museum, en de heer F.J. Veldman, conservator van de Menkemborg, voor hun medewerking.

Literatuur

- Formsma, W.J., R.A. Luitjens-Dijkveld Stol & A. Pathuis, 1973. *De Ommelanden borgen en steenhuisen*. Assen.
- Hartgerink-Koomans, M., 1938. *Het geslacht Ewsum*. Groningen etc.
- Reyen, P.E. van, 1965. *Middeleeuwse kastelen*. Bussum.
- Renaud, J.G.N. & E. van Dijk, 1959. *Het huis te Wedde*. Groningen.
- Tresling, T.P., 1843. Ewsum. *Groninger Volksalmanak* 1844, pp. 108-128.